

Стряпко А.Д. (Ужгород)

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ТА КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ВЕЛИКОГО МІСТА ЯК ОСОБЛИВИЙ ВИМІР БУТТЯ: ЧЕСЬКИЙ ДОСВІД

Анотація. В статті автор аналізує вплив інтелектуального та культурного середовища Праги на визначення загальнонаціонального розвитку держави. В основу покладено аналіз ідеї Яна Паточки про справедливий поліс та ролі інтелігенції у суспільно-політичних процесах.

Ключові слова: інтелігенція, місто, культура, мистецтво, студенти.

Постановка проблеми. Протягом останніх десятиліть ХХ століття Центральна Європа позбулася посттоталітарно-авторитарних режимів і почала впевнену розбудову демократії та громадянського суспільства. Існує велика кількість пояснень стрімкого занепаду комунізму. Усе можна звести до трьох основних загальних тлумачень. Перше – прихід до влади у Кремлі Михайла Горбачова, який підтримав ліберальні та демократичні імпульси в радянській імперії. Однак «чинник Горбачова» не прояснює багатьох подій у Центральній Європі. Друге пояснення – падіння комунізму, який як економічна система мав фатальні вади. Проте, щоб зрозуміти ідеї, що мотивували вчинки людей у 1989 році, слід звернутися до інтелігенції. Саме інтелектуальний потенціал інтелігенції та її культурно-мистецька діяльність відіграли вирішальну роль у поваленні режимів у Центральній Європі, виокремили цей регіон серед загальноєвропейського контексту. Втім, слід відмітити, що особливе інтелектуальне та культурне середовище столиць центральноєвропейських держав (Варшави, Праги, Будапешта, Братислави) ще не було пред-

метом окремого розгляду. В цій статті ми спробуємо накреслити орієнтири подальшого дослідження основних закономірностей розвитку політико-культурного феномену міста на прикладі Чеської Республіки.

Проблематикою феномену міста на сучасному етапі займаються переважно літературознавці та філософи, що спонукає нас до міждисциплінарного підходу у нашій розвідці. Тарас Возняк має ряд публікацій в культурологічному журналі «І», Мирон Петровський випустив у 2009 році книгу «Городу и миру», що розглядає феномен Києва в творчості Лесі Українки, Алексея Ремізова, Веліміра Хлебнікова, Михайля Семенка, Януша Корчака, Осіпа Мандельштама, Максима Рильського. Також у численних публічних дискусіях питання інтелектуального, мистецького середовища міст торкалися Оля Гнатюк, Олександр Бойченко, Тарас Прохасько, Сергій Жадан та інші. Серед політологічних досліджень питань міської громади та її специфічного виміру буття торкалися монографії Мирослави Лендьел та Ганни Музиченко. Однак, окремого політологічного дослідження в Україні нема, що обумовлює доцільність розгляду поставленої проблеми. Серед зарубіжних авторів слід відмітити Герарда де Вріса «Міф про те, де створюється мистецтво» та Бернхарда Вальденфельса «Одночасність неоднорідного. Сучасний порядок в дзеркалі великого міста». Авжеж слід згадати й класиків соціологічної думки – Макса Вебера, Еміля Дюркгайма та Георга Зіммеля, що розробляли проблематику міського життя ще на початку ХХ століття, які кожен в свій спосіб стверджували, що місто сприяє народженню особистості особливого типу.

Метою статті є визначення ознак специфічного виміру буття великого міста як основної складової визначення курсу загальнонаціонального розвитку держави на прикладі міста Прага.

Почнемо з методологічних застережень. Ми не будемо вдаватися в подробиці соціологічного опису міста, адже це не є предметом нашого інтересу в межах даної статті. Зазначимо лише, що є декілька парадигм, що розглядають місто: місто як баз

ар (місце, яке дає ринкові можливості для вибору форм самоврядування, багатство і різноманітність рис, що дозволяє кожному знайти в місті своє), місто як джунглі (місце, де йде постійна боротьба за виживання, щільно населена територія, різні частини якої охороняються тими, хто має на неї права), місто як організм (система, в якій є нова якість, інше, ніж чим в окремих його частинах), місто як машина (ця машина створена заради власного інтересу творця механізму. її метою є аж ніяк не благополуччя окремих її складових і обслуговуючих, швидше навпаки). У цій розвідці ми інтуїтивно притримуємося парадигми міста як організму. Як історичне утворення велике сучасне місто City in History, воно включено в історію, що протікає між такими полюсами, як movement (рух, переміщення) та settlement (утворення осілих структур), між безпекою та авантюрою, яка доводить наскільки по-різному людина перетворює світ навколо себе та робить його придатним для власного життя. По суті, соціологи досі користуються термінологією, запозиченою ще з XIX століття, аби розрізнити місто та село, Gesellschaft та Gemeinschaft, хоча вже вийшло дуже багато критики, що доводить міфічність всіх цих уявлень. В основі розрізнення лежить різне сприйняття навколишнього світу і відповідне самопозиціонування в ньому. «Місто і тільки місто створило характерний феномен мистецтва-історії», стверджував Макс Вебер ще в 1923 році. «Кожна розвинута культура – це культура міська», – в свою чергу говорив швейцарський історик Александер Рюстов в 1946 році. На противагу цьому Г. де Вріс стверджує: «Загальне поширення фільмів і відео, записів, компакт-дисків і музичних касет знищило відмінність між художньою політикою в місті і в селі. І це вірно не лише для літератури, але і для візуальних мистецтв. Чи живе ви в місті або в селі, ваша донька любитиме рок-музику і відеокліпи. В найближчому майбутньому бібліотеки і музеї, ймовірно, перетворяться на віртуальні читальні зали і галереї з моніторами замість столів і з демонстрацією колекцій на персональних комп'ютерах [1]». З цього він робить ще більш невтіш-

ні прогнози на майбутнє, що «у наше століття музеї перестали бути місцями, відповідними для зустрічей більш менш цивілізованих людей — спадкоємців сільської еліти. Тепер їх призначення — служити сховищами візуальних образів, доступ до яких по різних каналах: завдяки високоякісному друку, слайдам, відеофільмам, і Інтернету — можуть отримати споживачі, що знаходяться в будь-якій точці земної кулі. І оскільки ці образи цитуватимуться і використовуватимуться в новому мистецтві, музеї набувають ролі не лише пасивного споживання мистецтва, але і створення мистецтва: вони стануть вузловими точками в широкій мережі створення мистецтва майбутнього[1]». Саме опонуючи такій, на перший погляд, переконливій точці зору, ми хочемо довести, що в політичній історії Центральної Європи був прецедент, який таки дає змогу вивести закономірність – місто породжує не особливу особистість, а створює специфічне середовище, яке має визначальний вплив на подальший поступ країни в цілому.

Виділимо основні точки опори у нашому дослідженні. По-перше, ми будемо розглядати ідею ідеального полісу однією із засадничих для чеської новітньої політичної філософії, з якої, на нашу думку, випливає основна інтелектуальна опозиція посттоталітарному режиму. Режим (не важливо який) завжди встановлюється в місті, лише закріпивши свої позиції в столиці, він переходить на всі нижчі адміністративні ланки. Тому якщо розглядати місто як первинну ланку у встановленні тих чи інших політичних цінностей, то на прикладі Чехословаччини ми можемо побачити, що як 1948 року захопивши владу в Празі комуністи прийшли до влади, то так само в 1989 році саме столичні демонстрації призвели до їх повалення. Згідно з Я. Паточкою, можна розрізнити три види руху людської екзистенції: рух постійності або акцептації, рух репродукції (відчуження) та рух самовизначення (прорив або прагнення до руху істини) [2, с.276]. У рухові постійності ми вступаємо у відносини з тим, що вже є, що вже існує у світі. Його часовим виміром є минуле. Це прагнення,

у якому людина пропонує себе та одночасно приєднується до істот, від яких вона залежить. Його зміст – досягнути прийняття, акцептації своїм оточенням та іншими людьми, і тому його виконання супроводжує почуття безпечності, блаженства та сладості. У цьому першому рухові, людина, однак, пов'язана лише із випадковою одиничністю ситуації, у якій вона народилася, і ця випадковість ще не може розумітися в своїх сутнісних можливостях. Із рухом акцептації пов'язане прагнення до репродукції (Я. Паточка також називає її дією в упорядкованості). У ньому вже акцептована екзистенція кожного з індивідів та використана для потреб суспільства. Кожен даний іншому як посередник у суспільних відносинах та у вічному облаштуванні умов існування. Тому головним часовим виміром цього руху є теперішнє. Однак одночасно у гру вступають речі, інструменти та продукти, через які, перш за все, людина дана іншій, а прагнення до репродукції загрожує уречевленням та відчуженням. Це одночасно прагнення роботи та боротьби, прагнення безперервного становлення, що супроводжується стражданням та пригніченням. Соціальним продуктом цих двох видів рухів є сімейна спільність, що живе в полоні циклічних змін та прив'язана до змін як до того, що є гарантом безперервного продовження життя.

Для людської екзистенції та для феноменології взагалі найважливішим виявляється третій вид руху. Він виникає як реакція на момент, коли теперішній досвід може різко змінюватися. Коли відбувається потрясіння акцентованого до сьогоднішнього дня змісту дійсності, коли виявляється, що світ не повністю закінчений та готовий, що він не є зібранням випадкових подій, але що він є особливим цілим, уже явним та одночасно ще прихованим, що ми повинні брати участь у його виявленні, чи це стосується пізнання власної екзистенції чи повинні просто жити. Цей рух піднімає людину з пут усталеної постійності та репродукції, в яких вона пов'язана з іншим суцільним, та надає їй можливість знайти саму себе, свої власні можливості. Його часовим виміром є майбутнє. Згідно з Я. Паточкою переживання потря-

сіння стоїть на початку людської історії. Людська історія почалася шляхом подолання міфів та вступом в екзистенційну невизначеність. Водночас проявилася необхідність нового стилю мислення, який міг би поставити в основу несамоочевидність змісту для розуму і зробити його темою відкритої дискусії. Виникнення історії та виникнення філософії, згідно з Я. Паточкою, збігаються. З появою філософії пов'язано виникнення двох подальших «інститутів», необхідних для підтримки історичного процесу. Рух «прориву /prulomu/ [2, с.280]» також засвідчує: нічого вже не може утриматися з того, що раніше виступало як опора (ні Земля, ні Небо, ні заспокійливі розповіді, ні Боги). Сьогодні недостатньо зовнішньо упорядкованої та генеративно гомогенної ділянки (OIKOS), домашнього господарства та економіки, за яких жили доісторичні цивілізації. Єдине, що підтримує, це той ближній, який пережив подібне потрясіння, але вже не як член сімейного кола, але як «той інший», що розділяє однакову безосновність, і хто досягається подібним же образом нової опори. Солідарність «приголомшених» (тих, що пережили потрясіння) – це те, що утворює нове «поле» людської взаємодії. Народилася спільнота з новими зв'язками та обставинами, з новим типом обов'язків та інтересів. Ця спільнота є, згідно з Я. Паточкою, грецьким населеним пунктом - POLISOM. У класичному полісі мова йде про утворення спільноти тих, кого об'єднує досвід несамоочевидності, хто мав би бажання й утворював суспільні інститути для забезпечення свободи такого запитування. POLIS – це суспільство тих, що споглядають, йдуть, дискутують і їх прототипом є Сократ. Це той поліс, який намагався створити чеський філософ в умовах тоталітарної системи. Саме із цих, на перший погляд, далеких від конкретних політичних обставин, філософом народжувалася дуже конкретна політична позиція, яка завдяки завзяттю їх автора була запозичена тисячами «будівничих» цієї спільноти. Ми чітко можемо простежити, до чого хилиться думка про поліс Я. Паточки. Вимальовується повний антипод тоталітарній радянській системі, яка була нав'язана чехам

ззовні: поліцейський контроль, цензура, вічні підозри, а головне «заспокійливі розповіді» у вигляді державної пропаганди повертають сучасне Я. Паточці суспільство до доісторичних часів.

Гарне функціонування полісу та його єдність передбачало піклування про кожного його члена. Життя у невизначеному світі вимагало піклування про душу, яка повинна була вчитися з ним узгоджуватися. І це був Сократ: споглядання з покірною невідомістю та піклування про те, щоб кожен мав доступ до такого споглядання. Символічно те, що саме в той час, коли Сократ став для суспільства незручним, закінчився золотий вік грецького полісу й почалася його криза. Тут Я. Паточка знову проводить незримую паралель із сучасністю. Він так само, як Сократ, був зовсім незручним для тоталітарної системи, яка, водночас, знаходилася у глибокій кризі.

Ідея полісу має значення для подальшої долі Чехословаччини. Філософський дискурс, що виник в середовищі дисидентів, отримав конкретне втілення у політиці Вацлава Гавела, який став президентом після повалення комунізму. Це відрізняє його як він номенклатурної еліти комуністичних часів, які, виконуючи вказівки Москви, і призвели до того, що комунізм припинив бути інтелектуальною проблемою та став більш питанням влади, так і від тогочасних колег по опозиції в Польщі (Лех Валенса) та сучасних прагматиків (В.Клаус). Інтелектуальне підґрунтя всіх змін визначило консолідацію суспільства після 1989 року.

По-друге, місто має значно ширший та цікавіший, на нашу думку, вибір методів артикуляції власних інтересів: починаючи від активних дій (підтримка/спротив) до пасивного опору. Зокрема, протягом перебування Г.Гусака на посаді генерального секретаря КПЧ змінилося одне покоління. Суспільно-політична ситуація змінилася в порівнянні з відносно ліберальними 60-ми роками. Однією з найбільш характерних і специфічних рис життя в «нормалізованій» Чехословаччині стала «дачна субкультура». Вихідні, проведені за містом, поряд з телесеріалами та відпустками на Чорному морі стали одним із символів 1970-х.

«Втечу до природи» багато хто вважає формою «пасивного опору» режиму, а самі дачі – аналогом радянських «кухонь» (відомо, що на своїй дачі Градечек більшу частину часу в 1970– і провів і В.Гавел). Є й інша точка зору, відповідно до якої дачний відпочинок був частиною «офіційної програми відмови від реальності (машина, дача, взимку гори, влітку Болгарія)», цілком схваленої режимом [3]. Така свобода вибору впливає на те, що обрана в Празі стратегія артикуляції інтересів ширилася містами та містечками та охоплювала всю країну. Саме це забезпечувало успіх. В той же час неконсолідованість традиційної політичної опозиції, яка концентрувалася переважно поза великими містами (через те, що її складали колишні фермери, постраждалі від колективізації), призвели до її неефективності та поступового усунення державними органами безпеки.

По-третє, з одного боку, наявність театрів створює особливу мережу публічного простору. В одному зі своїх текстів 1968 року («Zvalašnosti divadla») Вацлав Гавел роз'яснює, чому театр є особливим видом мистецтва. На відміну від будь-якої скульптури, вірша, фільму, пісні, які є, в першу чергу, фактом матеріальним і невизнані можуть роками припадати пилом на полиці, театр не існує поза людиною. Він робиться нею і для неї. Саме тому театр «живий», він апелює напругу, несе інформацію, код. Дуже багато критиків сучасного конс'юмеристського світу кажуть, що театри, музеї, галереї більше не є ознакою творення мистецтва та культури саме в місті (що як правило давало підстави говорити про відмінність від села, де всі ці інституції відсутні), та стверджують, що «музеї стають плацдармами культур, чий творіння будуть визнані досить коштовними, щоб зберегти їх для майбутніх поколінь. Вони є “пропускними пунктами” для витворів мистецтва» [1]. З іншого боку, точка зору, що з розвитком новітніх технологій всі наочні види мистецтва відімруть, не враховує, що всі ці театри, музеї та галереї є, в основному, місцем зустрічі інтелігенції, своєрідним форумом, що створює комунікацію, дискусію, а це і є запорукою успішного поліса, за Я.Паточкою. Зо-

крема, театр «Laterna Magika» був штаб-квартирою «Громадянського форуму». Вірші, романи, п'єси, справді, можна писати і поза містом, як говорить Герард де Вріс. Проте своє окреме життя всі твори знаходять у місті, в театрі, в середовищі глядачів та акторів. В комуністичній Чехословаччині, величезна увага як і раніше приділяється інтелігенції навіть в 1980–х роках. Однак, це просто виродилося в ще один порожній ритуал. Усі канали зв'язку між національною елітою і людина на вулиці було безжально знищено. Нацисти були першими зрозуміли, що інтелектуали становлять небезпеку для тоталітаризму, і, як Вацлав Черни писав у своїх спогадах, вони почали прямі, безжальні напади на дві найбільш «підривні» верстви чеського народу: інтелігенцію та армію. Нацистському режимові однак, не вистачило часу, щоб виконати поставлене завдання. Це було досягнуто пізніше комуністами [4]».

По-четверте, в Чехословаччині основні університети розміщені в містах. Про місце студентів у соціальній структурі суспільства також можна вести багато дискусій, але ця особлива верства завжди долучається до коригування виробленого державного курсу. Те, що «ніжну», або «оксамитову» революцію підняло саме наймолодше покоління, відображено у назві «дитяча революція», яку використав Вацлав Гавел. В одному з інтерв'ю, що були проведені німецькою дослідницею Анна-Белль Лутц, він згадує: «наша антитоталітарна революція, принаймні на її початках, була революцією дітей. Школярі та учні професійних училищ ішли на вулиці, неповнолітня молодь. Вони йшли на вулиці. І їхні батьки жахливо боялися. За них і за самих себе. Батьки запирали їх в квартирах, залишали міста на вікенди. Потім вони почали виходити на вулиці разом з дітьми. Спочатку із страху за них, пізніше їх самих захопив дитячий ентузіазм. Це були діти, які пробудили в своїх батьках краще «я», вони змусили їх побороти брехню та стати на бік правди [5, с. 63– 64]». Роз'яснимо: про те, що студентство завжди є «невдоволеними існуючим режимом», писали багато хто, зокрема ще

С. Хантингтон у своїй «Третій Хвилі». Він доводив, що «студенти є універсальною опозицією; вони проти будь-якого режиму, що існує в їхньому суспільстві. Однак самі по собі студенти режимів не повалюють [6, с. 158]». Але, на жаль, С. Хантингтон не розглядає причин цієї «універсальної опозиційності». Не варто, на нашу думку, зводити все виключно до юнацького максималізму. Ми пропонуємо розглядати студентів як майбутню інтелігенцію: вони – у процесі здобуття вищої освіти, є громадсько активними і переживають за долю країни, зрештою, вони ще не посіли остаточно закріпленого місця в соціальній структурі суспільства. Отже, за всіма ознаками студенти можуть бути зараховані до лав інтелігенції. До того ж, цікаво відзначити, що всі події оксамитової революції почалися безпосередньо зі студентства. Найактивнішими були студенти драматичної академії, DAMU. Саме вони в перші дні революції влаштували 24-годинне чергування та створили перші революційні комітети.

По-п'яте, ознакою, спільною для всіх міст, незалежно від їх чисельності, є наявність різнорідного населення за соціальними, майновими, національними та конфесійними ознаками, тоді як інші населені пункти мають переважно однорідне населення. Це питання в чеській історії є найбільш контраверсійним. Значимо лише, що модель співіснування різних етнічних груп в межах міста може слугувати своєрідною лабораторією для випробування загальнонаціональної етнополітичної стратегії. Зокрема, багатомовна Прага ще з Середніх віків була, за словами чеського історика Яна Кршена, “конфліктним співтовариством”, свідомством чого є багаточисельні міжнаціональні і міжрелігійні зіткнення і культурна розділеність. Друга половина ХІХ і початок ХХ століття — “золоте століття” празької культури — в цьому сенсі не були виключенням; національне суперництво між чеською більшістю, німецькою меншістю і євреями, привело і до роздільності празької культури, своєрідному “апартеїду”. Ці внутрішньо празькі відносини були екстрапольовані на всю країну, і призвели до виселення судейських німців, побудови стіни

навколо циганських поселень в Усть-над-Лабем.

По суті, можемо, підсумовуючи, вивести своєрідну формулу утворення особливого міського інтелектуального середовища: базова філософська парадигма, що обґрунтовує поліс як особливе та самодостатнє утворення, міська культура наявності вибору стратегії як особистої так і колективної поведінки, концентрація театрів як основних adeptів публічного простору, скупчення студентів та вищих навчальних закладів, що стають авангардом основних суспільно-політичних зрушень та багатонаціональний характер, який призводить до інкорпорації елементів різних культур. На нашу думку, таке особливе інтелектуальне та культурне середовище є моделлю подальшого загальнодержавного розвитку.

Література:

1. Де Врис Г. Большой город – великое искусство [Електронний ресурс]// Герард де Врис. – Режим доступу: <http://rnagazines.russ.ru/logos/2002/3/vris.html>. – Назва з екрану
2. Blecha I. Patočková filosofie – situace člověka ve svete a dejinách. / Ivan Blecha. - In: Havel, I. M. A Třeštík, D.: Co daly naše zeme Evropě a lidstvu. III část: Svobodný národ na prahu třetího tisíciletí. Evropský literární klub, Praha 2000, S. 274 – 288.
3. Бобраков-Тимошкин А. У нас была нормальная эпоха [Електронний ресурс] / Александр Бобраков-Тимошкин. – Режи доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2007/2/ti11.html>. – Назва з екрану.
4. Culic J. Czech Political Culture in the 1990-s [Електронний ресурс] / Jan Culik. – Режим доступу : http://www.arts.gla.ac.uk/Slavonic/staff/Czech_politics.html. – Назва з екрану.
5. Lutz A. Dissidenten und Bürgerbewegung: Ein Vergleich zwischen DDR und Tschechoslowakei / Annabelle Lutz. – Campus Verlag, Frankfurt/New York, 1999. – 182 p.
6. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века./ Самюель Хантингтон. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.